

Palangiškių šnektą

Juozas Pabrėža

Šiaulių universitetas

Vienas iš didžiausių lietuvių kalbos turtų yra jos tarmės. Pasaulyje ne tiek jau daug rasime tokių unikalių atvejų, kad toks mažas kraštas kaip Lietuva turėtų tiek daug įvairių, skirtingų ir šiandien pakankamai gyvų tarmių. Tarmės yra dabartinės mūsų kalbos šaknys ir apskritai mūsų tautos dvasios savastis. Kokia yra palangiškių šnektą? Ryškiausiai vienos ar kitos šnektos ypatumus atskleidžia garsai, vadinamosios fonetinės ypatybės. Taigi daugiausiai ir bus remiamasi jomis, tai yra pačių seniausių palangiškių, kuriems 70 ir dar daugiau metų ir kurie geriausiai yra išlaikę tradicinę vietinę tarmę, šnektą. Visi šiame straipsnyje pateikti pavyzdžiai yra paimti iš rišlių tekstų, kurie autoriaus ir studentų lituanisčių M. Jurgutytės ir O. Butkevičiūtės buvo įrašyti 2011 m. liepos mėnesį „Versmės“ leidyklos kompleksinės ekspedicijos Palangoje metu.

Pagal 1964 m. pateiktą ir patikslintą A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją Palangą ir jos apylinkės priklauso šiaurės žemaičių, vadinamųjų „dounininkų“, tarmei.¹ O šios tarmės pagrindinė skiriamoji ypatybė nuo pietų ir vakarų žemaičių yra dvibalsių *uo, ie* tarimas. Šiaurės žemaičiai tuos dvibalsius verčia bendrinei kalbai nebūdingais garsais, t. y. juos taria kaip *ou, ei*. Aprašomoji palangiškių šnektą tą patvirtina, pvz.: *dōuna* „duona“, *ōušvis* „uošvis“, *sēsōu* „sesuo“, *krōpūa* „kruopai“, *jōudē* „juodi“, *dōuk* „duok“, *daiñout^e* „dainuoti“, *lēipa* „liepa“, *vēitā* „vieta“, *kēims* „kiemas“, *vēinā* „viena“, *tēi* „tie“, *kētis* „kietas“, *tēik* „tiek“, *žvėig^e* „žviegė“, *pēimōu* „piemu“.

Išimčių labai nedaug. Dvibalsis *ie* išlaikomas skoliniuose (pvz.: *mīests* „miestas“, *svīets* „pasaulis“, *bīesōs* „velnias“, *sūsīets* „kaimynas“), priesagoje *-ien* (pvz.: *nork-ien^e* „Norkienė“, *milašien^e* „Milašienė“, *ōušvien^e* „uošvienė“, *aviēna* „aviena“, *blakstīens* „blakstiena“), kai kuriuose kituose žodžiuose (pvz.: *aviēt^e* „avietė“, *niēks* „niekas“, *Dīeys* „Dievas“, *Līetovā* „Lietuva“). Vietoj dvibalsių *uo, ie* kai kuriuose prielinksniuose ir priešdėliuose gali pasitaikyti vienbalsiai *u, i* (dažnai jie sutrumpėja), pvz.: *nu stūog^a* „nuo stogo“, *nu kēim^a* „nuo kiemo“, *nū sprūoga* „nuosproga“, *pri tūev^a* „prie tėvo“, *pri trōbūos* „prie trobos“, *pri šgema* „priešgina“.

Palangiškiai ilguosius balsius *o, é* kamiene ir kirčiuotoje galūnėje dvibalsina, pvz.: *brūolis* „brolis“, *trūobā* „troba“, *kūoš^e* „košė“, *nūori* „nori“, *tūoks* „toks“, *gālvūos* „galvos“, *bāisūos* „baisios“, *tūeys* „tėvas“, *bīg* „bėga“, *siedīek* „sėdėk“, *pēlīe* „pelė“, *žūolīes* „žolės“. Nekirčiuotoje galūnėje vietoj *o, é* tariami trumpieji balsiai *a, e*, pvz.: *vī^r* „vyro“, *išmāiš^a* „išmaišo“, *prabiēg^a* „prabėgo“, *jū^rras* „jūros“, *kūopas* „kopos“, *kār^v* „karvė“, *pē^ls* „pelės“, *gērb^e* „gerbė“, *prakčik^e* „prakeikė“.

Palangos šnektoje, kaip ir nemažoje vakarinėje žemaičių dalyje, gana dažnai ir dėsninai yra platinami trumpieji balsiai *u, i* ir tariami kaip *o, e* garsai, pvz.: *drōškā* „druska“, *pōtrā* „putra“,

Straipsnis „Versmės“ leidyklai įteiktas 2012 03 02, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokaliųjų tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2013 02 18, pirmą kartą paskelbtas 2013 09 09 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029-0799 visateksteje svetainėje www.llt.lt.

¹ Girdenis A. *Kalbotyros darbai*, Vilnius, 2000, t. 1, p. 44–55.

dò „du“, rògĕ: „rugiai“, rògũ: „rugių“, rògùs „rugius“, skòbò „skubu“, skòb „skuba“, bò.v^a „buvo“, žò.d^e „žudė“, mĕšks „miškas“, kĕtĕ „kiti“, dvĕ „dvi“, plĕkĕ „pliki“, lĕnã: „linai“, rĕšò „rišu“, rĕš „riša“, mĕ.r^e „mirė“, augĕ.n^a „augino“, palĕ.k^a „paliko“.

Trumpieji balsiai *u, i* platinami ir dvigarsiuose *ur, ul, ir, il, ui*, pvz.: *kòrmis* „kurmis“, *kòrmĕ* „kurmių“, *kòr* „kur“, *tòrts* „turtas“, *gòlb^s* „gulbės“, *bòlb^u* „bulvių“, *gòlt^e* „gulti“, *pĕršlĭ.s* „piršlys“, *pĕršlĕ* „piršliai“, *pĕršt^u* „pirštu“, *dĕrb^a* „dirbo“, *mĕlt^u* „miltų“, *pĕlt^e* „pilti“, *šĕltĕ* „šilti“, *zòikis* „zuikis“, *klòika* „kluika“.

Paprastai nepaplatėja ir išlieka siauri tokie galūnių balsiai *u, i*, kurie kilę iš senovinių ilgųjų **u*, **i*², pvz.: *màžùs* „mažus“, *pĕitùs* „pietus“, *žũodis* „žodis“, dgs. gal. *nàktis* „naktis“, *àkis* „akis“.

Dvigarsius *am, an, em, en* palangiškiai, kaip ir dauguma žemaičių, išverčia *om, on, em, en*, t. y. susiaurina pirmąjį dėmenį, pvz.: *òmžus* „amžius“, *kòmbari.s* „kambarys“, *sòmd^e* „samdė“, *skòmb* „skamba“, *pàlòngà* „Palanga“, *vàlòndà* „valanda“, *òntròs* „antras“, *kònd* „kanda“, *pĕmp^e* „pempė“, *lĕmpa* „lempa“, *tĕmp^e* „tempė“, *švĕntà* „šventa“, *pĕnkĕ* „penki“, *mĕnk^e* „menkė“, *lĕngvĕ* „lengvai“. Sveiki *am, an, em, en* išlaikomi: 1) antrinės kilmės dvigarsiuose, kurie susidaro išnykus balsiui (pvz.: *gerâm* „geram“, *tievâm^s* „tėvams“, *tâmsta* – iš senesnio „tamista“ arba „tavo mylista“); 2) intarpiniuose veiksmažodžiuose (pvz.: *gĕnd* „genda“, *brĕnd* „brenda“, *nùstĕmb* „nustemba“); 3) bendratyse ir iš jų padarytose formose (pvz.: *gi.vĕnt^e* „gyventi“, *gi.vĕns* „gyvens“, *sĕnt^e* „senti“, *nepasĕnk* „nepasenk“, *sĕmt^e* „sėmti“, *pasĕms* „pasems“).

Vietoj bendrinės kalbos nosinių balsių *q, ė* dažniausiai tariami dvibalsiai *ou, ėi*,³ pvz.: *kòusnis* „kašnis“, *žòusũ* „žašų“, *sĕrgòus* „sergąs“, *švĕist^e* „švesti“, *sprĕist^e* „spresti“.

Dvibalsius *ai, ei* palangiškiai nuosekliai verčia ilgaisiais balsiais *a, e*, tik galūnėse, pvz.: *mĕškã* „miškai“, *mĕtã* „metai“, *lãikã* „laikai“, *tĕkrã* „tikrai“, *màžã* „mažai“, *kãrtã.s* „kartais“, *gĕrĕ* „gėrei“, *matĕ* „matei“, *mamĩ:tĕ* „mamytei“. Po minkštojo priebalsio dvibalsis *ai* supriešakėja ir tariamas ilgasis balsis *e*, pvz.: *žvĕjĕ* „žvejai“, *brúolĕ* „broliai“, *su dãlgĕ.s* „su dalgiais“, *skànĕ* „skaniai“, *grãžĕ* „gražiai“. Žodžio šaknyse vienbalsinama tik kai kuriuose žodžiuose, pvz.: *vã.ks* „vaikas“, *kã.p* „kaip“, *tã.p* „taip“, *rĕ.k* „reikia“, *rĕkalã* „reikalai“, *ĕ.t^e* „eiti“.

Iš visų priebalsių žemaičiai ypač skiriasi afrikatų *č, dž* vartojimu. Vietoj šių garsų tam tikrose žodžių formose yra tariami priebalsiai *t, d*. Tačiau ir patys žemaičiai pagal afrikatų tarimą skyla bent į kelis plotus. Palanga priklauso vadinamajam „pajūrio žemaičių“ plotui, kur nebeišlaikomas žemaitiškas afrikatų dėsnis, t. y. paradigmoje *č, dž* ir *t, d* kaita visai panaikinta ir linksniuojant visose formose tariami tik *t, d* garsai.⁴ Taigi čia linksniuojama:

² Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius, 1994, p. 92.

³ *Lietuvių kalbos tarnių chrestomatija*, sud. R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, Vilnius, 2004, p. 256.

⁴ Barauskaitė J., Čepaitienė G., Mikulėnienė D., Pabrėža J., Petkevičienė R. *Lietuvių kalba I*, Vilnius, 1995, p. 235.

Vienaskaita				
V.	<i>žáltĩs</i>	„žaltys“	<i>žũodis</i>	„žodis“
K.	<i>žáltĩ</i>	„žalčio“	<i>žũodĩ</i>	„žodžio“
N.	<i>žáltĩõu</i>	„žalčiui“	<i>žũodĩõu</i>	„žodžiui“
G.	<i>žáltĩ</i>	„žaltį“	<i>žũodĩ</i>	„žodį“
Įn.	<i>žáltĩõ</i>	„žalčiu“	<i>žũodĩõ</i>	„žodžiu“
Vt.	<i>žáltĩe</i>	„žaltyje“	<i>žũodĩe</i>	„žodyje“
Daugiskaita				
V.	<i>žáltẽ</i>	„žalčiai“	<i>žũodẽ</i>	„žodžiai“
K.	<i>žáltĩũ</i>	„žalčių“	<i>žũodĩũ</i>	„žodžių“
N.	<i>žáltĩems</i>	„žalčiams“	<i>žũodĩems</i>	„žodžiams“
G.	<i>žáltĩus</i>	„žalčius“	<i>žũodĩus</i>	„žodžius“
Įn.	<i>žáltĩẽs</i>	„žalčiais“	<i>žũodĩẽs</i>	„žodžiais“
Vt.	<i>žáltĩũs</i>	„žalčiuose“	<i>žũodĩũs</i>	„žodžiuose“

Afrikatos *č*, *dž* paprastai išlaikomos tik tuose žodžiuose, kuriuos kaitant nėra formų su *t*, *d* (pvz.: *sõ.kõçõs* „sukčius“, *barzdũõçõs* „barzdočius“, *džãuksmõs* „džiaugsmas“), skoliniuose (pvz.: *bažnĩ.çẽ* „bažnyčia“, *pẽ.çõs* „krosnis“, *kãrçema* „smuklė“), garsažodžiuose ar iš jų kilusiose formose (pvz.: *çẽrkštĩ* „čirkšti“, *çãudĩetĩ* „čiaudėti“, *džĩngt* „džingt“).

Ryški aprašomosios šnektos ypatybė yra galūnių redukcija, t. y. garsų nykimas arba jų kiekybinis ar kokybinis susilpnėjimas.⁵ Jeigu galūnė yra buvusi trumpa ir niekada negali turėti kirčio, balsis visai išmetamas, pvz.: *vẽrd* „verda“, *gẽr* „geria“, *rũp* „rūpi“, *sĩed* „sėdi“, *kãims* „kaimas“, *vĩrs* „vyras“, *bãlts* „baltas“, *kẽts* „kitas“. Net priebalsis *j* prieš trumpą galūnės balsį *a* yra nebetarimas, pvz.: *krãus* „kraujas“, *nãus* „naujas“, *vĩes* „vėjas“, *šũokĩes* „šokėjas“, *nakvũõ* „nakvoja“, *ustũõ* „užstoja“, *daiñõu* „dainuoja“, *varinĩe* „varinėja“. Trumpieji balsiai išlieka, jeigu galūnė turi ar bent iš principo gali turėti kirtį, pvz.: *dẽinã* „diena“, *pẽktẽ* „pikti“, *gẽrũs* „gerus“, *sẽina* „siena“, *ãkẽs* „akis“, *klĩetẽs* „klėtis“, *plãukĩ* „plauki“, *stũõvi* „stovi“. Trumpasis balsis *a* neišmetamas iš sunkiai ištariamų priebalsių samplaikų, tik vietoj *a* tokiu atveju dažniausiai tariamas trumpasis *õ*, pvz.: *bãlõs* „balsas“, *kãklõs* „kaklas“, *mã.žõs* „mažas“, *bã.šõs* „basas“.

Nekirčiuoti ilgieji galūnės balsiai trumpinami nevienodai: tokie sutrumpėję balsiai gali būti ištariamai su aiškesniu garsu, t. y. jie dar sudaro skiemenį (pvz.: *žãidẽ* „žaidė“, *bũõba* „boba“, *vã.gĩs* „vagys“, *sãulĩ* „saulė“, *krã.pũ* „krapų“, *žãltĩ* „žaltį“, *dẽrbũ* „dirbo“), tačiau gana dažnai trumpinimas toks ryškus, kad galūnės balsiai visai nebegirdimi arba girdimas tik nežymus jo atspalvis, nebesudarantis atskiro skiemens (pvz.: *sã.k* „sako“, *i.tõrg* „į turgų“, *i.kãim^(a)* „į kaimą“, *mẽ.t^(u)* „metų“, *sũ.r⁽ⁱ⁾* „sūrį“, *šãud^(e)* „šaudė“, *dãrb^(a)* „darbą“).

Pagal kirčiavimą palangiškiai priklauso tam plotui, kuriame turimas visuotinis kirčio atitraukimo dėsnis, t. y. kirtį atitraukia nuo trumpos ir ilgos tvirtagalės galūnės į bet kokio ilgumo pirmąjį žodžio skiemenį, palikdami jo dalį ir kituose skiemenyse. Todėl nemažai žodžių turi po du ar net tris kirčius, pvz.: *tvãrkã* „tvarka“, *gĩ.vã* „gyva“, *jãunẽ* „jauni“, *mẽtũs* „metus“, *pãnãs* „panas“, *kẽtũs* „kitus“, *pãmẽstã* „pamesta“, *ãštõunẽ* „aštuoni“, *vẽršẽlũs* „veršeliaus“, *žvẽjĩs* „žvejas“, *lẽgũ* „ligų“, *tĩevã* „tėvai“, *skãnẽ* „skaniai“, *gãlvũõs*

⁵ Girdenis A., Pabrėža J. *Žemaičių rašyba*, Vilnius–Šiauliai, 1998, p. 17–18.

„galvos“, *àtlaidā* „atlaidai“, *viedarā* „vėdarai“, *pàmaidū* „pamaldų“, *òbagū* „ubagu“, *vàkarā's* „vakarais“, *pàprastā's* „paprastais“. Kirtis atitraukiamas ne tik nuo pirminės, bet ir nuo antrinės galūnės, t. y. nuo galinio kamieno skiemens, pvz.: *pìjūoks* „pijokas“, *båndits* „banditas“, *màžūo* „mažoje“, *àtrõnd* „atranda“, *nèbīer* „nebėra“. Dažnai kirtis gali būti atitraukiamas net į prielinksnius bei neiginius, pvz.: *sò_sēlkē* „su silke“, *sò_arklēs* „su arkliais“, *iš_palõngūos* „iš Palangos“, *pri_tievū* „prie tėvų“, *priš_kaliedās* „prieš Kalėdas“, *ònt_verbšaus* „ant viršaus“, *nè_kuokēi* „ne kokie“, *nè_dò* „ne du“.

Labai ryškios yra palangiškių priegaidės. Kaip ir daugumos šiaurinių žemaičių, išskirtinė yra laužtinė priegaidė, žymima \wedge . Garsai su šia priegaide tariaimi tvirtai, ryškiai, t. y. balsas staigiai pakilęs su savotišku sprogimu nutrūksta ir toliau baigiamas tarti tas pats susilpnėjęs, žemesnis garsas. Taigi balso lūžis garsą dalija tarsi į dvi dalis. Dažniausiai laužtinė priegaidė būna vietoj bendrinės kalbos tvirtapradės, pvz.: *kālns* „kalnas“, *dārps* „darbas“, *kēits* „kietas“, *šlōuta* „šluota“, *šūoktē* „šokti“, *bīek* „bėk“, *kēik* „kiek“, *kēik* „keikia“. Tvirtagalės priegaidės balso spūdis dvigarsiuose centruojamas ne ant antrojo, o ant pirmojo garso, pvz.: *lāuks* „laukas“, *skāud* „skauda“, *žemāitis* „žemaitis“, *lāik* „laiko“, *mōils* „muilas“, *mērtē* „mirti“, *pēlvs* „pilvas“, *švārks* „švarkas“, *vēlk* „velka“, *šāltis* „šaltis“.

Be aprašytųjų fonetinių pakitimų, palangiškių šnekoje yra savitų žemaitiškų morfologijos bei sintaksės ypatybių. Labai gyva įvairių kalbos dalių dviskaita⁶, pvz.: *vē_dò išējūoų rēišutū parsenēštē* „mudu išėjome riešutų parsinešti“; *jò.dvė padarī_ketāu ē_kastāvūoketāu* „judvi padarykite ir ragaukite“; *gavāu dò litò* „gavau du litus“. Išlaikytos kai kurių veiksmažodžių atematinės formos, pvz.: *mēiktò* „miegu“, *lēikt* „lieka“, *ēt* „eina“, *pārēt* „pareina“, *skāust* „skauda“. Gyvai vartojami saviti tarpiniai veiksmažodžių laikai (t. y. formos tarp eigos ir įvykio veiksmo) su pastiprinamaisiais žodžiais „žemēn, šaliñ“, „laūk“, kurie reiškia veiksmo artėjimą prie neišvengiamos pabaigos, pvz.: *tēvs jau slūopst žemēn* „tėvas jau slopsta, t. y. silpsta, miršta“; *òns nu_mò.nēs bīeg šālēn* „jis nuo manęs bėga, t. y. baigia pabėgti“; *tus žālītus rē_k šāudītē lāuk* „tuos žalčius reikia šaudyti, t. y. būtinai nušauti“; *mūšket lāuk tus_sēim^a bāsekūs* „muškite, t. y. būtinai išvykite tuos Seimo nevykėlius“.

Aptartosios kalbinės ypatybės rodo, kad senųjų palangiškių šneka šiandien yra pakankamai stipri, gyva ir ryški vakarinės šiaurės žemaičių tarmės atstovė.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Palanga“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas *Stanislovas Balčiūnas*).

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis*, korektorė *Rasa Kašėtienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnis vertintas ne mažiau kaip dviejų mokslininkų ekspertų.

Straipsnio priedai skelbiami atskirai tam skirtuose leidinio skyriuose:

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

⁶ Zinkevičius Z. *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius, 2006, p. 246.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).